

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ОСНОВНІ ЕТАПИ

FORMATION OF THE INSTITUTE OF PHYSICAL EVIDENCE ON UKRAINIAN LANDS: MAIN STAGES

Крицька І.О.,

*аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті комплексно розглянуто та проаналізовано ґенезу підходів до розуміння речових доказів на всій території України з часів Київської Русі до сучасного періоду. Виокремлено основні етапи становлення інституту речових доказів, та визначено особливості цих етапів. Речові докази досліджено як результат еволюції.

Ключові слова: речові докази, еволюція, поличне, періодизація етапів, матеріальні об'єкти.

В статье комплексно рассмотрен и проанализирован генезис подходов к пониманию вещественных доказательств на всей территории Украины со времен Киевской Руси и до современного периода. Выделены основные этапы становления института вещественных доказательств, и определены особенности этих этапов. Вещественные доказательства исследованы как результат эволюции.

Ключевые слова: вещественные доказательства, эволюция, поличное, периодизация этапов, материальные объекты.

Comprehensively reviewed and analyzed the genesis of approaches to understanding the physical evidence at the territory of Ukraine from the times of Kievan Rus and before the modern. It is highlighted the basic stages of formation of the institute of physical evidence, determined the characteristics of these stages. Physical evidence is studied as a result of evolution.

Key words: physical evidence, evolution, red-handed, periodization of the stages, material objects.

Актуальність теми. Знання минулого, витоків певного явища допомагає пояснити та зрозуміти теперішнє. Інтерес до інституту речових доказів, передусім до ґенези у кримінальному процесі, зумовлюється пошуком шляхів вирішення сучасних проблем доказування. Такий підхід дає можливість розглядати певний об'єкт як результат еволюції. Зокрема, для визначення сутності та природи речових доказів, їх поняття необхідно здійснити історичний екскурс, встановити етапи розвитку об'єкта наукового дослідження.

Проблема еволюції кримінального судочинства на українських землях була предметом дослідження вчених-істориків, зокрема: О.І. Бирковича, В.М. Заруби, О.В. Кондратюка та ін. Крім того, ґенеза інституту речових доказів була проаналізована в роботах учених-процесуалістів: О.А. Баригіної, Д.В. Ванявіна, М.М. Видрі, П.С. Зеленського, П.В. Козловського, Ю.В. Худякової та ін. Утім, більшість із цих досліджень охоплює лише розвиток інституту речових доказів на території, що входила до Московської держави (згодом – Російської імперії та СРСР).

Зазначене зумовлює й мету роботи – комплексно розглянути та проаналізувати еволюцію підходів до розуміння речових доказів на всій території України (як східноукраїнських, так і західноукраїнських землях) з часів Київської Русі до сучасного періоду, виокремити основні етапи становлення інституту речових доказів та визначити особливості цих етапів.

Виклад основного матеріалу. Розвиток системи доказів, їх процесуальних джерел був напряму пов'язаний з економічними, політичними, соціальни-

ми умовами, які характеризували певний проміжок часу. При цьому додамо, що потреба в доказуванні виникла тоді, коли були зроблені перші спроби обмежити помсту та самоуправство шляхом запровадження звичаїв і законів. Для вирішення спорів, що виникали в процесі ускладнення суспільних відносин, необхідний був окремий орган – суд. Разом із цим, враховуючи призначення суду, виникла потреба у доказах і доказуванні, щоб відстояти свою правоту [1, с. 20].

Речові докази, підкреслює М.М. Видря, є досить давнім видом судових доказів, які широко використовувалися у кримінальному судочинстві [2, с. 5]. У правовій літературі висловлено думку, що до найбільш ранніх пам'яток давньоруського права, в яких є згадки про речові докази, належать «Договір руських з греками 911 року» за князя Олега та «Договір руських з греками 945 року» за князя Ігоря [3, с. 287]. Водночас у цих документах прямо йдеться лише про показання.

Тому еволюцію підходів до розуміння речових доказів на території сучасної України, на нашу думку, можна умовно поділити на такі етапи, критерієм виділення яких виступає співвідношення розуміння речового доказу у відповідний період з сучасною дефініцією цього процесуального джерела доказів:

I етап – уживання поняття «поличне» («лице») замість категорії «речові докази» (XI ст. – перша половина XVIII ст.);

II – перша поява в законодавчих актах терміна «речові докази» без регламентації їх процесуальної форми (друга половина XVIII ст. – перша половина XIX ст.);

III – закріплення порядку збирання, фіксації, зберігання речових доказів (друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.);

IV – формулювання дефініції речових доказів близької до сучасного визначення, закріпленого в ст. 98 КПК України (20-ті роки XX ст. – наш час).

Розглянемо детальніше кожен із цих етапів.

Так, початок першого етапу пов'язаний із укладенням відомої збірки стародавнього руського права – Руської Правди (XI–XII ст.). У цій письмовій пам'ятці речові докази визначені переважно через поняття «поличне», яким визнавалися наявність трупа в чьомусь дворі, предметів крадіжки, спіймання самого крадія під час злочину або наявність слідів вкраденої речі або слідів самого злочинця в чьомусь дворі [4]. Таким чином, поняття «поличне» у кримінальному судочинстві періоду Київської Русі охоплювало насамперед речі, предмети, виявлені в певної особи або її житлі, які вказують на цю особу як на таку, що вчинила злочин. Мовою сучасного кримінального процесу, це «предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом» [5]. Доказом були також зовнішні ознаки порушення права – тілесні ушкодження. Так, відповідно до ст. 29 розширеної редакції Руської Правди: «Коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба...». Водночас сліди побоїв на потерпілому не завжди визнавалися достовірними доказами. Зокрема, згідно зі ст. 67 цієї ж редакції, у разі висмикання під час бійки пасма (жмута) бороди або волосся, самого факту, що пасмо волосся вирване, було недостатньо для покарання винного [4].

Нормам звичаєвого права Руської Правди прийшли на зміну перші збірники литовського кримінального і кримінально-процесуального права. Зокрема, у Листі (судебнику) Казимира Ягайловича, затвердженому Сеймом 1468 р. у Вільно, замість поняття «поличне» використовується «лице». Утім значення залишається незмінним, тобто маються на увазі вкрадені речі, гроші, інше майно: «Якщо з лицем приведуть татя... А якщо б злодій у когось що вкрав, і де вкрадено, там його схопили з лицем, і він у дім не приніс...» [6]. Водночас у цьому законодавчому акті чітко простежується допоміжна роль «лиця» («поличного»). Зокрема, за наявності показань свідків, що мало назву «сочіння соку», відсутність «лиця» не мала значення для обвинувачення особи у вчиненні злочину [6]. Такий підхід цілком відповідає теорії формальних доказів, що була домінуючою.

У Литовських статутах, зокрема, у Статуті 1588 р., немає прямої вказівки на «поличне» або «лице». Натомість у тексті згадуються зовнішні сліди злочину – побої: «А коли б злочинець напав на дім і не вбив, а лише поранив, тоді потерпілий таким чином має повідомити про злочин і показати рани околичним сусідам», а також вкрадене майно як доказ вчинення крадіжки: «Коли б хто-небудь чийогось слугу, боярина, людину тяглу або челядника невільного з

якимось доказом, речами краденими, спіймав би ... у будинку його, або ж у полі, або на дорозі» [7]. Таке розуміння речових доказів є логічним продовженням концепції формальних доказів, закладеної в Руській Правді.

На землях Лівобережної України, що входили до складу Московської держави, у XIV–XVI ст. кримінальне судочинство, а отже, й система доказів, регулювалося Судебниками 1497 та 1550 рр. У них знову можна зустріти згадки про поличне: «А з поличним приведуть його вперше, а будуть говорити проти нього п'ять або шість осіб з божою клятвою, що він тать відомий, і до того неодноразово крав, то стратити його смертною карою, а істцю заплатити із його статка» [8].

Доцільно звернути також увагу на те, що наприкінці першого виділеного нами етапу (середина XVII ст. – перша половина XVIII ст.) в окремих законодавчих актах набув більш детальної регламентації процесуальний порядок отримання поличного. Так, у Соборному уложенні 1649 р. встановлювалося, що для вилучення поличного необхідна була присутність пристава та двох понятих [9]. Однак порушення цієї вимоги не призводило до обов'язкового виключення доказів, а лише дозволяло обвинуваченому ставити питання про подміт (підкидання) поличного і вимагати проведення розшуку [1, с. 24]. Поличне, відповідно до норм Соборного уложення 1649 р., могло бути виявлено під час огляду. Застосовувалася й така дія для відшукування поличного, як «гнати по сліду» [10, с. 18].

Крім того, у цей період (кінець XVII ст. – початок XVIII ст.) відбулося розширення поняття «поличне» внаслідок включення до нього знарядь деяких злочинів. Зокрема, під поняттям «поличне», за свідченням М.М. Видрі, розумілося не тільки вкрадене майно, а й деякі інші об'єкти, які вказують на причетність особи до злочину (наприклад, фальшиві гроші, а у політичних справах – грамоти, листи, засоби та знаряддя, за допомогою яких вони були виготовлені, тощо) [2, с. 10–11]. Також у статті 154 глави XIX Воїнського статуту Петра I вказується на те, що суддям необхідно звертати увагу на знаряддя вбивства та можливість вчинення злочину тим предметом, який був виявлений коло трупа [3, с. 290]. Таким чином, як речові докази, які називалися «поличне», стали розглядалися також і знаряддя вчинення політичного або насильницького злочину.

На підставі викладеного можна виділити особливості першого етапу становлення інституту речових доказів: (1) обмеження кола об'єктів, що могли бути поличним, вкраденим майном (тобто предметом злочину або об'єктом злочинних посягань) з поступовим розширенням переліку доказів за рахунок включення до нього знарядь злочину; (2) віднесення до доказів зовнішніх слідів злочину на тілі людини (рани, побої), оскільки на цьому етапі питання про виділення висновку експерта як окремого процесуального джерела доказів, безумовно, ще не ставилося; (3) допоміжна роль поличного, зумовлена домінуванням теорії формальних доказів; (4) майже

повна відсутність регулювання процедури збирання, фіксування, зберігання поличного.

Початок другого етапу безпосередньо пов'язаний із визначною подією в історії українського кримінального процесу – створенням проекту першого кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Хоча він і не був затверджений, але набув значного поширення в Україні. У ньому знайшли регламентацію всі судові докази, якими були: власне визнання; письмові докази; показання свідків; присяга; тортури й мордування. Саме у цій письмовій пам'ятці вперше вживається поняття «речові докази» стосовно предметів, які раніше називалися «поличним»: «якщо б чийогось слугу або людину, або підданого у будинку пана його, або де-небудь в іншому місці було спіймано з речовими доказами...», «якщо пан або приказчик пійманого з речовими доказами злодія не віддасть до суду...» [11].

За часів перебування частини українських земель у складі Російської імперії у 70–80-ті роки XVIII ст. на території Лівобережної України розвиток процесуального права стосовно порядку судового розгляду і вирішення кримінальних справ зазнав значного впливу через поширення на цю територію Катериною II загальноросійського законодавства. Як відомо, землі Правобережної України в цей час перебували під впливом польсько-литовського законодавства, і лише у 30-ті роки XIX ст. кримінальне судочинство Правобережної України стало більш наближеним до кримінального судочинства Лівобережної України [12, с. 7–8].

Саме поняття «речові докази» вперше офіційно було закріплено в Статуті Польового кримінального судочинства, в якому зазначалося: «...жоден не може відмовлятися видати потрібні для провадження кримінального слідства речові докази, як-от: печаті..., виїняту поличну зброю, якою скоєно злочин, речі, знайдені при обвинуваченому, і взагалі все, що може слугувати як доказ або пояснення злочину, повинно, якщо це можливо, бути приєднаним до справи. Усі речові докази повинні бути збережені за описом та за печаттю» [13, с. 199–200].

Отже, характерними ознаками другого етапу є: (1) офіційне закріплення в законодавчих актах поняття «речовий доказ»; (2) встановлення вимог щодо порядку зберігання речових доказів; (3) формулювання відкритого переліку предметів, що можуть бути речовими доказами.

Судова реформа 1864 р. на зміну теорії формальних доказів запровадила теорію вільної оцінки доказів і ознаменувала початок третього із запропонованих нами етапів. У Статуті кримінального судочинства 1864 р. в ст. 371 законодавець дає визначення речових доказів шляхом перерахування широкого кола предметів: «Речові докази, як-от: поличне, знаряддя, яким скоєно злочин, підроблені документи, фальшиві монети, закривавлені або пошкоджені предмети і взагалі все, знайдене при огляді місця, при обшуку або виїмці і що може служити для виявлення злочину і до доказів злочинця, повинно бути детально описано в протоколі із зазначенням обста-

вин, що супроводжують відшукання і отримання речових доказів» [10, с. 22]. Як бачимо, предмети, що увійшли до цього переліку, суттєво відрізняються за ступенем узагальнення – від вказівки на конкретні предмети (підроблені документи, фальшиві монети) до великих груп (наприклад, знаряддя злочину).

Саме з цього періоду починаються бурхлива робота і розвиток вчення про докази, зокрема, у працях учених приділяється увага поняттю «речові докази» та їх значенню у кримінальному процесі. До речових доказів, підкреслює І. Бентам, належать плоди злочину; знаряддя вчинення злочину; матеріали, призначені для цілей злочину; схованка для зберігання поличного; навколишні предмети, що зовнішньо змінилися внаслідок злочину; речі, за якими можна впізнати злочинця, оскільки вони перебували в його володінні, а також письмові документи. Крім того, речовим доказом є поличне, під яким учений розумів місцезнаходження речі, яка була предметом злочину, особи, стосовно якої вчинено злочин, а також сліди насильства на тілі людини або її одязі. Таким чином, І. Бентам пов'язує належність речових доказів з наявністю на них слідів злочину, а не обмежується виключно предметами [14].

Доктринальну (не казуїстичну) дефініцію речових доказів сформулював І.Я. Фойницький, який пропонував розуміти їх як зміни в зовнішньому світі, які слугують матеріалом для дослідження та вирішення справи [15, с. 302]. Крім того, автор вказує на законодавчі недоліки, пов'язані з відсутністю єдиного підходу при переліченні предметів, що можуть бути речовими доказами, у Статуті кримінального судочинства [15, с. 305], про які ми зазначали вище. Поняття «речові докази» вчений поширює також на письмові документи, зауважуючи, що останні можуть бути виділені з речових доказів «в сенсі особистої заяви, зафіксованої зовнішніми знаками саме для надання її суду» [15, с. 302].

Письмові документи як речові докази пропонував розглядати також Н.Н. Розін. Водночас документи, на його думку, могли бути й заміною доказів, які не можуть бути сприйняті судом особисто [16, с. 376].

На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини в період з другої половини XVIII ст. до 1918 р., докази поділялися на повні та неповні. Повними (цілком достатніми для визначення вини підсудного) вони вважалися тоді, коли свідчення подавали під присягою щонайменше два «гідних довіри» свідки, були в наявності зізнання підсудного, співучасників, а також документи, виявлені на місці вчинення злочину. До неповних доказів (тобто таких, які були недостатніми для визнання особи винуватою) належали передусім непрямі докази: знайдені у підсудного знаряддя вбивства або гільзи від зброї, якою було вбито жертву, отрута, якою когось було отруєно, показання одного свідка тощо [17]. Отже, речові докази, переважна більшість яких вважалася саме непрямими, визнавалися неповними.

Зазначене дає можливість виділити такі характерні особливості третього періоду: (1) визнання речових доказів рівнозначними іншим, що зумовлено

переходом від теорії формальних доказів до теорії вільної оцінки доказів; (2) розмежування (на відміну від попередніх етапів) речових доказів та тілесних ушкоджень, слідів насильства і стану здоров'я, а також ознак злочину, що характеризують місцевість, труп тощо; (3) поширення поняття «речові докази» на всі письмові документи за ознакою їх матеріальності, що можна пояснити тим, що в той період обсяг документів не був настільки великим, яким він є нині, тому ще не було підстав для більш дрібного поділу доказів, які з'явилися пізніше; (4) початок активного доктринального дослідження проблем речових доказів.

На подальший розвиток кримінального судочинства на українських землях суттєво вплинули події 1917 р. у Росії, а в 1918 р. вони торкнулися і Австро-Угорщини. Пропонуємо розглядати саме цей період як початок четвертого етапу. Завершення Громадянської війни дало можливість кодифікувати процесуальне законодавство на рівні СРСР та окремих республік. Так, згідно зі ст. 62 Кримінально-процесуального кодексу УРСР, затвердженого Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом 13 вересня 1922 р., була закріплена така система доказів: показання свідків, висновки експертів, речові докази, протоколи та інші письмові документи, особисті пояснення і показання обвинуваченого [18, с. 14]. При цьому речовими доказами вважалися предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або які були об'єктом злочинних дій обвинуваченого, а також усі інші предмети та документи, які можуть бути використані як засоби для виявлення злочину та викриття винних осіб [13, с. 201].

Більш повне визначення речових доказів було закріплено у ст. 78 Кримінально-процесуального кодексу УРСР 1960 р., в якій встановлювалося, що речовими доказами є предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій, гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, і всі інші предмети, які можуть бути засобами для розкриття злочину і виявлення винних або для спростування об-

винування чи пом'якшення відповідальності. Крім того, досить детально було врегульовано процедуру зберігання речових доказів [19].

На нашу думку, видається не зовсім правильним визначення речових доказів через категорію «предмети». Поняття «предмет», як підкреслює М.А. Іванов, у найширшому сенсі асоціюється лише з частиною матеріальних речових об'єктів живої та неживої природи [20, с. 25]. Тривалий час у спеціальній юридичній літературі точилася дискусія з цього приводу, яка була законодавчо вирішена в 2012 р. з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України. У ньому речові докази були визначені через родові поняття «матеріальні об'єкти», що дозволяє враховувати всі можливі об'єкти (магнітні поля, енергію, земельні ділянки, сипучі матеріали тощо), не обмежуючись категорією «предмет».

Підсумовуючи, зазначимо, що характерними ознаками останнього етапу є: (1) чітке розмежування речових доказів і письмових документів; (2) перерахування в законодавчій дефініції речових доказів груп об'єктів, рівнозначних за ступенем узагальнення; (3) детальна регламентація процедури збирання, фіксування, зберігання, вирішення юридичної долі речових доказів; (4) перехід до визначення дефініції речових доказів через родові поняття «матеріальні об'єкти», що дає можливість розширити коло потенційних речових доказів. Необхідність у такому розширенні зумовлена стрімким розвитком науки та техніки, інформатизацією суспільства тощо.

Висновки. Проведене дослідження становлення інституту речових доказів на українських землях, починаючи від часів Київської Русі і завершуючи сучасним періодом, дає можливість стверджувати, що речові докази пройшли шлях від обмеженої групи предметів – поличного як викраденого майна – до величезного кола об'єктів, які можуть бути виявлені та досліджені за сучасного рівня науково-технічного розвитку. Розуміння речових доказів як результату еволюції в подальшому дозволить більш ґрунтовно та всесторонньо визначити їх природу та сутність у теорії та практиці кримінального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козловский П.В. Виды доказательств в уголовном судопроизводстве: эволюция, регламентация, соотношение: [монография] / П.В. Козловский. – М.: Юрлитинформ, 2014. – 200 с.
2. Выдря М.М. Вещественные доказательства в советском уголовном процессе / М.М. Выдря. – М.: Госюриздат, 1955. – 118 с.
3. Ванявин Д.В. История развития института вещественных доказательств в уголовном процессе России / Д. В. Ванявин // Актуальные проблемы российского права. – 2009. – № 2. – С. 287–293 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=20580.
4. Пространная редакция Русской Правды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://olegusenko1965.narod.ru/olderfiles/1/Russkaya_pravda.pdf.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України, затверджений Законом України від 13.04.2012 р. № 4651-VI, у ред. від 10.04.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran1137#n1137>.
6. Лист (судебник) великого князя Казимира Ягайловича 1468 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2011/07/1468.html>.
7. Статут Великого князівства Литовського від найсвітлішого господаря короля його милості Жигимонта Третього на коронації в Кракові, виданий року 1588 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy/litovskiy-statut-1588-roku>.
8. Судебник Ивана III 1497 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://historydoc.edu.ru/catalog.asp?cat_ob_no=12698&ob_no=12699.
9. Соборное уложение 1649 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649.htm>.
10. Худякова Ю.В. Вещественные доказательства в уголовном процессе: дис. ... к. ю. н.: спец. 12.00.09 / Ю.В. Худякова; Южноуральский государственный университет. – Челябинск, 2006. – 234 с.

11. Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.) (Витяг) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/932/17/>.
12. Зеленський С.М. Історія та перспективи вирішення кримінальних справ у судовому порядку в Україні / С.М. Зеленський // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 2(4). – С. 1–15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11zsmprvu.pdf>.
13. Барыгина А.А. Особенности оценки отдельных видов доказательств в уголовном судопроизводстве: [монография] / А. А. Барыгина. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 400 с.
14. Бентам И. О судебных доказательствах / И. О. Бентам ; пер. с франц. И. Горонович. – К.: Тип. М.П. Фрица, 1876. – 440 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/178841/>.
15. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2-х т. Т. 2 / И.Я. Фойницкий. – СПб.: Альфа, 1996. – 552 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/784049/>.
16. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство: [пособие к лекциям] / Н. Н. Розин ; 2-е изд., изм. и доп. – СПб.: Изд. юрид. книжн. склада «Право», 1914. – 547 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1407496/>.
17. Кондратюк О.В. Правове регулювання судочинства в Галичині у складі Австрії та Австро-Угорщини / О.В. Кондратюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2173/50/>.
18. Шумило М.Є. Гносеологічна і процесуальна природа доказів у Кримінальному процесуальному кодексі України / М.Є. Шумило // Актуальні питання кримінального процесуального законодавства України: зб. матеріалів міжвузівської наукової конференції (Київ, 26 квітня 2013 р.) ; Національна академія прокуратури України. – К.: Алерта, 2013. – С. 13–27.
19. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, затверджений Законом від 28.12.1960 р. № 1001-05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.
20. Иванов Н.А. Доказательства и источники сведений в уголовном процессе: проблемы теории и практики: [монография] / Н.А. Иванов. – М.: Юрлитинформ, 2015. – 232 с.